

РЕЦЕНЗІЯ

професора кафедри міжнародних відносин і суспільних наук
Національного університету біоресурсів і природокористування України,
доктора історичних наук, професора **БІЛАНА Сергія Олексійовича**
на дисертацію **ШЕВЦОВОЇ Євгенії Сергіївни** на тему:
**«Історико-краєзнавча діяльність статистичних органів в Україні
(друга половина XIX – початок XX століть)»**,
подану на здобуття ступеня доктора філософії
зі спеціальності 032 «Історія та археологія»
галузі знань 03 «Гуманітарні науки»

Актуальність та доцільність дисертації. Дисертаційне дослідження Євгенії Сергіївни Шевцової є актуальним і своєчасним як у науковому, так і в суспільному контексті. Воно присвячене комплексному аналізу історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні другої половини XIX – початку XX ст., передусім, губернських статистичних комітетів і земських статистичних бюро. Авторка розглядає результати їхньої роботи не лише як джерело для демографічних чи економічних досліджень, а як важливий елемент культурно-історичного процесу, що був тісно пов'язаний із розвитком національної самосвідомості та формуванням української ідентичності.

У дисертації обґрунтовано, що статистичні органи відігравали роль інституцій, які здійснювали збирання, систематизацію й поширення знань про українське суспільство, побут, культуру, господарство, природні ресурси. Окрім основного свого завдання, ця діяльність формувала підґрунтя для краєзнавчих, етнографічних і історичних досліджень, сприяючи накопиченню фактологічної бази про український народ, його історію тощо.

Таким чином, дослідження дозволяє по-новому осмислити місце статистичних установ у розвитку інтелектуального та культурного середовища України кінця XIX – початку XX ст. Воно також має важливу суспільну місію, спростовуючи поширений у російській пропаганді наратив про нібито відсутність в українців історичної суб'єктності та інституційної спроможності. Доведена в роботі роль статистичних комітетів і бюро як осередків наукового пізнання українського простору підтверджує тривалість та сталість національних процесів, які розгорталися навіть у межах імперської адміністративної системи.

Наукові положення, висновки й рекомендації, викладені у дисертації, відзначаються достатнім ступенем обґрунтованості та логічною послідовністю. Їхня достовірність забезпечується застосуванням методологічного інструментарію, який відповідає меті, завданням, а також специфіці об'єкта і предмета дослідження. Авторка послуговується сукупністю наукових методів, які є релевантними для комплексного історичного аналізу, що дозволило досягти вагомих результатів і належного рівня аналітичної глибини.

Джерельна база дисертації є різноманітною, повною і репрезентативною. До неї залучено архівні документи, звітну документацію статистичних органів, «Пам'ятні книжки», «Адрес-календарі», статистичні збірники, публікації земських установ, а також ряд маловідомих або вперше введених до наукового обігу матеріалів. Залучені джерела дозволили не лише реконструювати структуру й напрями діяльності статистичних інституцій, але й розкрити їхнє значення як центрів акумулювання, збереження та поширення історико-краєзнавчих знань у другій половині XIX – на початку XX ст.

Зміст анотацій українською та англійською мовами точно розкриває суть роботи, чітко акцентуючи увагу на ключових аспектах дослідження.

Обґрунтованість здобутих результатів підтверджується належною апробацією: основні положення дисертації було оприлюднено на наукових конференціях, семінарах і круглих столах, що дало змогу авторці залучити зовнішню експертизу та врахувати низку слушних зауважень і порад у фінальній редакції дослідження.

Структура дисертації є обґрунтованою і логічною. Дисертація має чітко вибудовану структуру, логічно поділену на три основні розділи, в яких послідовно розкриваються історіографічні засади, джерельна база, методологічні підходи, а також організаційні особливості та конкретні форми історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів і земських статистичних установ.

У *вступі* дисертації обґрунтовано актуальність обраної теми, чітко сформульовано мету й завдання дослідження, визначено його об'єкт і предмет. Також окреслено наукову новизну, практичну значущість отриманих результатів та подано інформацію щодо їх апробації.

Перший розділ *«Стан наукового опрацювання, джерельна база та методологія дослідження»* присвячено аналізу історіографії теми, у якому авторка з'ясовує ступінь наукового опрацювання проблеми та виокремлює основні етапи дослідження діяльності статистичних органів в Україні другої половини XIX – початку XX ст. Виділено три ключові історіографічні періоди – імперський, радянський і сучасний, що дало змогу оцінити еволюцію наукових підходів, окреслити актуальні дослідницькі проблеми та визначити перспективи подальшого вивчення теми.

У межах розділу охарактеризовано джерельну базу дослідження, що включає широкий спектр документів – архівні матеріали, статистичні збірники, «Пам'ятні книжки», «Адрес-календарі» та статистичні огляди, підготовлені губернськими комітетами і земськими установами. Частина залучених документів, зокрема з архівних фондів, уперше введена до наукового обігу, що дозволило глибше дослідити організаційну структуру, специфіку функціонування та результати діяльності статистичних органів.

Також у розділі викладено теоретико-методологічні засади роботи. Дослідження побудоване на основі інтегративної методології, яка поєднує принципи школи «Аналіз», підхід історії повсякденності, а також загальнонаукові, міждисциплінарні та спеціально-історичні методи. Такий комплексний інструментарій дозволяє розглядати історико-краєзнавчу діяльність статистичних органів не лише як адміністративну практику, а як важливу складову розвитку історичної науки в Україні другої половини XIX – початку XX століття.

У другому розділі *«Структура державних статистичних органів і специфіка їхньої історико-краєзнавчої діяльності в Україні»* розкрито процес формування та розвитку системи державної статистики на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст. Авторкою з'ясовано, що на початковому етапі діяльність губернських статистичних комітетів мала фрагментарний характер: спостерігалася відсутність усталених методологічних підходів, чітких організаційних моделей і достатнього фінансування, що негативно позначалося на ефективності збору й обробки історико-краєзнавчих і соціально-економічних даних.

Особливої ваги набуло прийняття «Положення про губернські та обласні статистичні комітети» 1860 р., яке стало важливою віхою у становленні інституційної основи державної статистики. Воно забезпечило розширення складу учасників, вдосконалення методів роботи та кращу матеріально-фінансову підтримку, що безпосередньо сприяло розвитку краєзнавчого напрямку в діяльності статистичних комітетів.

Авторка справедливо підкреслює, що губернські статистичні комітети виконували подвійну функцію: з одного боку – задовольняли потреби імперської адміністрації у збиранні статистичних даних, з іншого – сприяли формуванню фактичної бази для розвитку історико-краєзнавчих знань. Із часом окремі комітети перетворилися на осередки наукового життя, які активно співпрацювали з місцевою інтелігенцією, ініціювали підготовку та видання збірників статистичної інформації, зокрема «Пам'ятних книжок», «Адрес-календарів» та інших праць, що нині становлять цінне джерело з історії, етнографії та соціально-економічного розвитку України означеного періоду.

У третьому розділі *«Історико-краєзнавчий напрям діяльності земських статистичних органів в Україні»* розглянуто місце й роль земської статистики, що сформувалася після проведення земської реформи 1864 р. Вона стала не лише інструментом для вивчення економічних та соціальних процесів, а й важливим чинником накопичення знань про українське середовище.

Особлива увага приділяється унікальному підходу, що отримав назву чернігівського типу земської статистики. Цей підхід сформувався в умовах домінування сільськогосподарської тематики та потреби у комплексному аналізі земельних відносин,

аграрної структури й побуту сільського населення. Його основою стали експедиційні методи, подвірні переписи, анкетування та застосування складніших методів обробки інформації – зокрема, комбінаційних таблиць, що забезпечували більш глибоке аналітичне узагальнення.

Окремо відзначено внесок провідних діячів земської статистики – О. Русова, П. Червінського, О. Шликевича, Ф. Щербини. Їхня діяльність полягала, як у вдосконаленні методики польових досліджень, так і в охопленні обстежень етнографічного, соціально-культурного та історичного характеру у вивченні українських земель. Вони виступали не лише як статистики, а й як активні учасники формування краєзнавчої традиції.

У підсумку слід відзначити, що як висновки до окремих розділів, так і загальні підсумки дослідження цілком узгоджуються з поставленою метою та дослідницькими завданнями. Досягнення окреслених результатів стало можливим завдяки вдалому вибору методологічної основи та її послідовному, обґрунтованому застосуванню протягом усієї роботи.

Поставлена в дисертації мета реалізована у повному обсязі, що свідчить про логічну завершеність і внутрішню цілісність дослідження. Представлена праця є самостійною, змістовною науковою кваліфікаційною роботою, яка відповідає усім вимогам, що висуваються до дисертаційних досліджень такого рівня.

Значення одержаних результатів для науки й практики та рекомендації щодо їх можливого використання. Практичне значення роботи визначається можливістю використання отриманих результатів у науково-дослідній діяльності істориків, краєзнавців, а також у викладацькій роботі при підготовці курсів з історії України та краєзнавства, соціально-економічної історії та історії статистики. Дослідження містить також систематизацію статистичних матеріалів, що може бути корисним для організації архівних та бібліотечних колекцій і популяризації історико-краєзнавчих знань. Практична цінність роботи також полягає у можливості використання її результатів під час роботи з архівними джерелами та статистичними виданнями науковців і дослідників, які працюють у галузі історичних та краєзнавчих дисциплін.

Повнота викладення матеріалів дисертації у роботах, які опубліковані авторкою. Основні положення дисертації викладено в 15 наукових публікаціях, з яких 5 статей у наукових виданнях, включених до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України, 10 тез наукових доповідей.

Дотримання принципів академічної доброчесності. Дисертація є самостійною науковою кваліфікаційною працею. У ході ретельного аналізу тексту порушень принципів академічної доброчесності не виявлено. Авторка коректно оформила посилання

на використанні джерела та дотрималася загальноприйнятих академічних стандартів цитування.

Положення, що можуть стати предметом наукової дискусії. Незважаючи на загальну позитивну оцінку наукової та прикладної цінності отриманих результатів, окремі положення дисертації викликають певні запитання або потребують додаткового уточнення. Вони можуть стати основою для конструктивної наукової дискусії в процесі захисту роботи.

1. Щодо хронологічних меж дослідження, варто зауважити, що вибір верхньої межі 1917 р. є методологічно виправданим у контексті політичного зламу та краху імперської статистичної системи. Водночас, доцільним виглядає короткий аналіз перехідного періоду 1917–1920 рр., коли окремі статистичні органи ще існували в умовах українських національних урядів, що могло б засвідчити поступовий спад або трансформацію історико-краєзнавчої діяльності в нових політичних обставинах.

2. Інституційна взаємодія між статистичними установами та іншими гуманітарними інституціями (історичними товариствами, університетами, редакціями періодики) могла б бути висвітлена детальніше, оскільки саме ці зв'язки часто забезпечували трансляцію знань у публічний простір.

3. У розділах, де розглядається структура установ, доречно було б додати узагальнюючу таблицю або схему, що ілюструє систему підпорядкування, взаємозв'язків та функцій – це допомогло б краще відобразити діяльність установ.

4. Попри слушну заявлену в дослідженні ідею розглядати державні та земські статистичні установи як єдиний об'єкт у контексті історико-краєзнавчої діяльності, варто зауважити, що порівняльний аналіз між цими двома типами інституцій подано фрагментарно. У роботі авторка в різних розділах висвітлює особливості функціонування губернських комітетів і земських установ, однак не виділено окремого структурного блоку, який би системно порівнював їх за ключовими параметрами: правовим статусом, методикою роботи, формами публікацій, ступенем взаємодії з місцевими громадами, рівнем автономії тощо.

Окремі зауваження, висловлені в ході аналізу дисертації, не мають за мету критично оцінити роботу, а радше слугують свідченням глибокої зацікавленості в темі дослідження та розуміння її потенціалу для подальших наукових розвідок. Вони розглядаються як можливі орієнтири для майбутніх напрацювань і не ставлять під сумнів цілісність, самостійність і високий рівень виконаної роботи.

Загальний висновок. На основі вивчення поданої роботи та вищевикладеного вважаємо, що дисертація Шевцової Євгенії Сергіївни на тему: «Історико-краєзнавча діяльність статистичних органів в Україні (друга половина XIX – початок XX століть)» відповідає спеціальності 032 «Історія та археологія», а також вимогам Порядку присудження

ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44 (зі змінами), а її авторка Шевцова Євгенія Сергіївна заслуговує на присудження ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія» галузі знань 03 «Гуманітарні науки».

Рецензент професор кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України, доктор історичних наук, професор Сергій БІЛАН